

שאלה בבעלים

הרב רועי הכהן זק

- א. מבוא
- ב. ביאור רבותינו הראשונים למימרא הראשונה
- ג. הדין המקביל בירושלמי למימרא הראשונה
- ד. ביאור רבותינו הראשונים למימרא השניה
- ה. המקבילה בירושלמי למימרא השניה

א. מבוא

בתורה נאמר כי שואל פטור מתשלומים לבעל החפץ, אם "בעליו עמו". במסגרת הדיון להלן, נעיר מספר הערות לגבי שתי מימרות של רבא בפרק השמיני של בבא מציעא (צז.), שניתן ללמוד מהן מספר היבטים מחודשים של דין זה. לשם בירור הדברים, נביא כאן את לשון הסוגיא:

אמר רבא האי מאן דבעי למישאל מידי מחבריה ונפטר
לימא ליה אשקיין מיא אי פקח אידך נימא ליה שקול ברישא
והדר אשקיין
אמר רבא מקרי דרדקי שתלא וטבחא ואומנא וספר מתא
כולהו בעידן עבדתיהו כשאלה בבעלים דמי.

-
1. בדרך כלל, השואל חייב לשלם על כל נזק שנגרם לחפץ, אלא אם כן מדובר במקרה של "מתה מחמת מלאכה" (שבו לא נעסוק במאמר זה).
 2. בהמשך הסוגיא יש דיון בין רבא לתלמידיו בעניין דין שאלה בבעלים בין הרב לתלמידיו, אך לא נדון בו כאן.

ב. ביאור רבותינו הראשונים למימרא הראשונה

מדברי רבא עולה כי די במלאכה פעוטה וקלה כלשהי, אף שאין לה כל קשר לחפץ הנשאל ולמלאכה עבודה הוא נשאל, שיעשה המשאל עבור השואל בשעת השאילה, על-מנת שיחול דין "בעליו עמו" ויפטר השואל מאחריותו. כך עולה בבירור מהלשון הכללית "האי מאן דבעי למישאל **מידי** מחבריה ונפטר", כלומר שכל דבר הנשאל במשמע. כפירוש הפשוט בדברי רבא כתבו בפירוש חלק מרבותינו הראשונים.³

לעומת זאת, כתב רבינו יהונתן הכהן מלוניל- "אשקיין מיא כלומר **באותו כלי עצמו** ואמר לו **השאל לי עם הכלי** וכיון דהוי בשעת שאילה לא צריך למיהוי בשעת שבורה ומתה **ואם כלי שאין דרך לשתות בו כגון מר ופסל וקרדום ואמר השאל לי עם קרדומך שתוליכהו לפני** " רבינו יהונתן פירש שיש צורך בזיקה, ולא כפשטות הלשון. זאת, כנראה, בשל העובדה שעצה זו, כפשוטה, נראית כרמאות.⁴

3. על שאילת בהמה, שבודאי אין זיקה בינה לבין השקיית המשאל את השואל במים, כתבו במפורש: הרמב"ם (משנה תורה, הלכות שאלה ופקדון, ב:א), ר"מ המאירי, שטמ"ק בשם שטה. וסביר כי שאר רבותינו הראשונים, שלא פירשו דבריהם והביאו את הסוגיא כצורתה, כך פירשו, שאם לא כן, היה עליהם לפרש (כפי שאכן ביאר רבינו יהונתן הכהן מלוניל את שיטתו ההפוכה).

4. אכן, צמצום ייחודי נוסף של דין שאלה בבעלים מצאנו בדברי רבינו יהונתן להלן בדין של "למיסר טועניה", ושם מבואר כי רבינו יהונתן פירש גם שם מסבה זו- "איגלאי מילתא דלמיסר טועניה נפק, כלומי לראות אם יטענו אותם יותר מכדי משאן ולא נשאל להם כלל לסייעם בשליחות אלא מאליו בלא שום דבור שבעולם שאם היה רוצה לא היה מסייעם ולא מיקרי שאלה בבעלים אלא כשהתנה עמהם וכתיב שארית ישראל לא יעשו עולה ולא ידברו כזב וכזי אבל אם לא התנה עמהם לא מקרי נשאל כלל...". יצויין, כי באשר לסיבת חיוב ולפטור של "לדלויי טוענה" מול "למיסר טועניה" נחלקו רבותינו הראשונים. רש"י (ד"ה "בבעלים" וד"ה "למיסר") והרמב"ם (שאלה ופקדון ב:ב), פירשו ש- "דלויי" הנו סיוע לשואלים ואילו "למיסר" רק יצא לראות ולבדוק שלא יטענו יותר מדי אך לא סייע להם בטעינה, ואם כן השוני בדין נעוץ במעשיו של המשאל. ואילו רבינו חננאל (מובא ע"י רבי זכריה אגמאתי בספר הנר (המצויין להלן) במרדכי, ובשטמ"ק), ר"מ המאירי, פרשן הר"יף (בגנזי שכטר, כמצוין להלן), תלמיד הרשב"א, הראב"י (הובא במרדכי ובאור זרוע), והנמוקי יוסף תלו את הפטור בכוונת המשאל, שלא היתה כוונתו לסייע אלא להנאת עצמו, אע"פ שלמעשה סייע לשואלים. לעומתם, רבינו יהונתן נעץ את החילוק בכך שמרימר בר חנינא "יצא מאליו בלא שום דבור שבעולם" ואין דין שאלה בבעלים אלא כשבקש השואל מהמשאל מראש שיעשה

כיוון פרשני דומה, אך לאו דווקא זהה במסקנה ההלכתית, נמצא בפירוש אחר מתקופת הראשונים, ככל הנראה בן מקומו של רבינו יהונתן⁶ "אשקיין מיא **פגון שאמ' לו בשעת הליכתו אחר המים השאילני כד וכד** דכיון שקדמה שאילת הבעלים לשאילת כליו...". על-פי פירוש זה המים עיקר והשאלת הכלי טפלה להם⁷.

נראה כי יש לצרף לכאן גם את לשונו של ר"מ המאירי, אף הוא בן מקומו של רבינו יהונתן, שאמנם פירש את דברי רבא דלא כרבינו יהונתן, אך הדגיש כי מדובר ברמאות- "כל שרוצה לשאול ומתכוין **לרמות את חברו** ואומר לו השקיני מים...יהא הלה פקח". ר"מ המאירי הבין, אפוא, את העצה כמכוונת למשאיל – כיצד למנוע מהשואל לרמותו.

ג. הדין המקביל בירושלמי למימרא הראשונה

דין דומה לגבי שאלה בבעלים מופיע בירושלמי בפירקין⁸ "...השאילני קרדומך ובוא ונכש עמי השאילני תמחוייך ובוא ואכול עמי... ומתה כמי שהבעלים עמו." דין התמחוי מחודש מאוד שהרי אין כאן בכלל מלאכה

מלאכה עבורו והסכים המשאיל לכך. אם כן, החילוק אינו במעשי המשאיל ואף לא בכוונתו אלא יש צורך בקיום הסכם מפורש על כך בין הצדדים. (יצויין, כי המרדכי מזכיר גם הוא שיטה זו בציון "מצאתי" והוא מזהה אותה עם שיטת רוב הראשונים התולה את החילוק בכוונת המשאיל). רבי זכריה אגמאתי דחה שיטה זו על-פי סוגייתנו, וכתב שמוכח ממנה כי אין צורך בהסכם מראש, ויש דין שאילה בבעלים גם אם יצא המשאיל לסייע לשואל מאליו.

5. **גנזי שכטר ב**, ע' 392 פירוש פרובנסאלי קדום על הרי"ף [קטעים מכתבי הגאונים, גנזי שכטר ב, בתוך "תורתן של גאונים", תשמ"ו, ע' 393-392]. כידוע, לונל, עירו של רבינו יהונתן, היתה ממרכזי התורה העיקריים בפרובנס.

6. כפי שנרמז בפנים, ייתכן שמלת ההדגמה "כגון" רומזת שמבחינת ההלכה אין צורך שתהיה זיקה בין ההשאלה להשקיית מים, אלא שהחכם המפרש בחר להביא דוגמא זו דווקא המבטאת את שורש הדין הבסיסי, אך לא את מלוא היקפו.

7. ב"מ פ"ח ה"ג. כך לפי כ"י לייזן, מהדורת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים: תשס"א (כ"י לייזן הוא כתב היד השלם היחידי של הירושלמי הנמצא בידינו, והוא נכתב באיטליה ע"י אחד מרבותינו הראשונים, רבינו יחיאל ב"ר יקותיאל, בעל מחבר הספר תניא רבתי). כך הוא גם בכ"י אסקוריאלי (כ"י ספרדי קדום של הבבלי והירושלמי על שלושת הבבות), אלא ששם הוא הלכה ד. (ירושלמי נזיקין, מהדורת רוזנטל-ליברמן, ירושלים: תשמ"ד, ע' 72).

כלשהי שעושה המשאיל עבור השואל, אלא רק שימוש משותף בחפץ, כל אחד להנאתו הוא! לעומת זאת, מימרת רבא מחודשת פחות בכך שמדובר בה בביצוע מלאכה עבור השואל, אך רחבה יותר, בכך שהיא מוותרת על כל זיקה בין החפץ המושאל לבין המלאכה.⁸

ד. ביאור רבותינו הראשונים למימרא השניה

טעמה של המימרא השניה ברור, שהרי בעלי מלאכה אלו, מלבד שתלא⁹, שייכתן שמייצג כאן את דינו של אריס¹⁰, ממלאי צרכי הצבור הם¹¹, וממילא נמצאו מושאלים לבני הציבור. רבותינו הראשונים נחלקו בגדרי הדין.

8. חוץ מאשר לפי שיטת רבינו יהונתן לעיל, ואולי רבינו יהונתן באר כן את מימרת רבא על-פי העיקרון של זיקה שבדברי הירושלמי כאן.

9. יצויין, כי בהלכות פסוקות (חיבור הלכתי קדמון המיוחס לתלמידי רב יהודאי גאון) "השתלא" אינו מופיע ברשימה כלל, ובכ"י מינכן של הבבלי (כתב היד השלם היחידי של התלמוד הבבלי הנמצא בידינו, שנכתב בצרפת בשלהי תקופת הראשונים) הוא נמצא שלא במקומו, אלא לפני "סופר מתא".

10. רש"י פירש בסוגייתנו ובב"ב כא ע"ב "שתלא-נוטע כרמים למחצה", דהיינו, אריס לאדם פרטי, וכך אכן עולה מב"מ קט ע"א "רוניא שתלא דרבינא...". ופירש שם רש"י "נוטע כרם בקרקע בעל הבית ועליו להיות אריס כל הימים ונוטל מחצה בפירות". ושם, ע"ב "ההוא שתלא...עד האידנא הוה שקיל בעל הבית פלגא ושתלא פלגא". אם כן, שתלא אינו ברשימה כממלא צרכי ציבור אלא כאריס של אדם פרטי. וכך פירש גם הרי"א¹² בפסקיו פ"ח, הלכה א, אות ז. אבל הרמב"ם, הלכות שאלה ופקדון ב: ג, פירש "הנוטע לבני המדינה", בהתאם להקשר ברשימה, וכן הוא בפירוש שבגנזי שכתר, לעיל, "נוטע נטיעות לרבים בשכר". האור זרוע הביא את פירוש רש"י לבעלי המלאכה, ואחר מכן כתב "פרי"ח זצ"ל אלו **כולן** כשכורין לכל בני העיר כולו הן" ומהדבק הדברים באור זרוע נראה בעליל כי גם שתלא במשמע. גם בטור חו"מ, סימן שמו אות יב, אחרי שהביא את רשימת בעלי המלאכה, לרבות שתלא, כתב "שהם שכורים לכל בני העיר לעשות להם מלאכתם".

11. בבלי סנהדרין יז ע"א "כל עיר שאין בה עשרה דברים הללו אין תלמיד חכם רשאי לדור בתוכה... ואומן ולבלר וטבח ומלמד תינוקות" הרמב"ם, משנה תורה הלכות דעות ד: כג, השמיט "טבח", כפי שהשמיטו בפסקו להלכה את סוגייתנו, בהלכות שאלה ופקדון ב: ג. אולם, בעוד שבסוגייתנו המלה מקויימת בכתבי היד של התלמוד, בהלכות גדולות ופסוקות וברי"ף, הרי שבמסכת סנהדרין המלה מופיעה אצל הר"ח והרמ"ה, אך העיד בעל מגדל עוז בהלכות דעות "ובמקצת ספרים מצאתי חילוף טבח במקום מים מצויים." ה"ח מחק את המלה "טבח" בסנהדרין (אות ב) בהסתמכו על מנין עשרת הדברים על-פי רש"י. (באשר לשתלא, שאינו נזכר כאן, יעויין לעיל).

מתי וכלפי מי חל הדין שבמימרא השניה? על-פי פשטות הלשון חל דין שאילה בבעלים רק בשאיילה המתבצעת "בעידן עבידתיהו", היא "שעת עבודתם", ולכאורה בשעת ביצוע המלאכה ממש, וכך הסבירו חלק מרבנותינו הראשונים¹². אלא שפירוש זה נדחה ע"י הראב"ד וסיעתו¹³.

באשר לאומן, בסוגייתנו, בב"ב כא ע"ב ובסנהדרין, שם, פירש רש"י "מק"ז דס", ואילו להלן קט ע"א "מוהל תינוקות", על אף שהסוגיא להלן מצטטת את מימרת רבא מבבא בתרא! ברמב"ם, באור זרוע, בפסקי הרי"ז ובטור פירשו כרש"י בסוגייתנו. הערוך, בצטטו את סוגיית בבא בתרא (בערך אמן א) פירש מוהל. ובגנזי שטר, לעיל, לסוגייתנו כתב "אומנא מק"ז דס ויש מפרש' מוהל", וכן הביא את שני הפירושים גם הרמ"ה ביד רמ"ה לסנהדרין יז ע"א. תלמיד הרשב"א פירש בסוגייתנו "האומן העומד להק"ז דס ולעשות תספורת לכל בני העיר".

"לבלר" שבסוגיית סנהדרין, לפי רש"י תפקידו "לכתוב ספרים", ובבבא בתרא כא ע"ב פירש רש"י "סופר מתא" - "לבלר", אבל שם, ע"א, פירש, בעקבות תירוץ הסוגיא "הכא במאי עסקין בסופר מתא" כי הכוונה "מלמד תינוקות העיר ומושיב מלמדים תחתיו", ואילו בסוגייתנו גרס רש"י "ספר מתא" ופירש "מספר בני העיר בתספורת", וכך גרס ופירש בעקבותיו בעל אור זרוע.

לעומתו, פירש רבינו חננאל בבא בתרא כא ע"ב כי "סופר מתא" הוא "כותב שטרות העיר", וכן הוא (בעקבותיו?) בערוך (ערך אמן א), וכפירושו (ובשמו) בתוספות בב"ב כא ע"א ד"ה "בסופר מתא" וע"ב ד"ה "סופר מתא". כן פירש גם תלמיד הרשב"א (אלא ששמר גם על "ספר", ושיכו ל-"אומן"). ברמב"ם ובטור שפסקו את דין סוגייתנו נאמר והסופר שלהם/וסופרי העיר, בהתאמה. (ובמהדורת פרנקל העירו שכוונת הרמב"ם לסופר שטרות, על-פי דבריו בהלכות שכירות סוף פרק י) ובגנזי שטר, לעיל, כתב לסוגייתנו "וסופר מתא ור' שלמי גורס וספר מתא פ' אל מאזין". ובריטב"א הביא את שני הפירושים וכתב "ובעיקר הדין שניהם שוים".

והנה, כתיב היד לסוגייתנו גורסים "וספר מתא". וגרסת הלכות גדולות ופסוקות, ספר מתיבות והרי"ף אף היא "וספר מתא.", וכתב רבי זכריה אגמאתי בספר הנר (פורסם בתוך **סכותה לראשי - ספר הזכרון לגראמ"מ שך, זצוק"ל**, כרך א, עמ' שא-תפה, בעמ' תלח) גרסת "ספר" תחילה (ותרגומה "חזאם") וגרסת "סופר" כ-"יש גורסין". ונראה, אפוא, שהעיקר בסוגייתנו כגרסת רש"י. יתר על כן, גם בסוגיית בבא בתרא היתה גירסת הרי"ף "ספר מתא", שלא כגירסת רש"י שם.

לעניין עצם פירוש רש"י, ניתן לתמוך בכך שהכוונה למספר בתספורת מהמקורות במשנה, בתוספתא ובירושלמי שיצוינו להלן, המזכירים ספר עם ביר, בלן וספן.

¹². ובראשם רש"י בסוגייתנו ד"ה "כשאלה בבעלים דמי"; המיוחס לריטב"א בשם "אית דמפרש"י (בתוספת סברא להסבר החידוש שבדין); שו"ת ריב"ש, תשובה תלו, בבאיור דעת הרמב"ם (אם כי לשון הרמב"ם עצמו משתמעת לשני פנים בענין זה).

¹³. רא"ש, אות ו; טור חו"מ שמו יב; תלמיד הרשב"א; נמוקי יוסף.

בעקבות דברי הסוגיא בריש פירקין (צה:) ולפיה "פרה במשיכה ובעלים באמירה" בלבד ואין צורך בביצוע המלאכה, וכן מטעם של פשיטא¹⁴ ולפיכך פירשו "בעידן עבידתייהו" - כל העת בה מזומנים ומיועדים הם לעבוד¹⁵. לגבי זהות השואל לא נאמר דבר במימרא, אם כי על-פי טעמה, בוודאי שהדין מוגבל לאחד מבני העיר, ונחלקו רבותינו הראשונים, אם חל על כל בני העיר בעת המזומנת למלאכה¹⁶ או בעת שעוסק במלאכתו של אחד מבני העיר¹⁷, או שאינו חל אלא על אותו יחיד שבעל המלאכה פועל באותה עת עבורו¹⁸.

ה. המקבילה בירושלמי למימרא השניה

בהמשך רצוף למקבילה למימרא הראשונה לעיל, מופיעה בירושלמי לפרקין מקבילה תוכנית למימרא השניה. כך נאמר בירושלמי "שאלה מן הבייר או מן הסנטר או מן האינקומנוס ומתה כמי שהבעלים עמו." "שלושת המנויים ברשימה זו, גם הם עובדים בתפקיד צבורי¹⁹, כבמימרת רבא²⁰.

¹⁴. טענה זו מופיעה אצל תלמיד הרשב"א.

¹⁵. ומקור השיטה בדבריו המפורשים של הר"ח, המובא באור זרוע ובשטמ"ק "אלו כולן כשכורין לכל בני העיר כולו הן וכל השואל מהן שאלה בבעלים הם כי הללו כולן בעתות שדרכן להתעסק בצורכי צבור כשכורין להלן דמו כו", וכן הוא בדברי רבי ברוך ספרדי (המובא ע"י המפרש בגנזי שכטר, לעיל וע"י רבי זכריה אגמאתי בספר הנר).

¹⁶. כך נקטו הראב"ד (המובא במיוחס לריטב"א) וסיעתו, שצוינו לעיל.

¹⁷. ריטב"א בשם הרמב"ן; חידושי הר"ן.

¹⁸. רש"י, רמב"ם ואור זרוע.

¹⁹. הדבר ברור במשנה ב"ב ד: ז' "...רבן שמעון בן גמליאל אומר המוכר את העיר מכר את הסנטר" ובתוספתא ג: ה' "רבי יהודה אומר סנטר מכור אנקולמוס אין מכור", ובברייתא מקבילה זהה בבלי סח ע"ב, אלא שבהיפוך הדין, ואילו בירושלמי שם, הלכה ז' "רשב"ג אומר המוכר את העיר מכר את הסנטר אבל לא האינקומנס." באשר לבייר, יעויין תוספתא ב"מ ט: ה', העוסקת בתשלומים המוטלים על "המקבל שדה מחבירו" ועל בעל השדה, נאמר "הכיילין והחפורות הסנטר והאנקולמוס באים ונוטלים מן האמצע הבייר והבלן הספר והספן בזמן שבאין מכח בעל הבית..." וכן הוא בירושלמי ב"מ פ"ט ה"א, בהשמטת "הספן". רשימה זהה לזו שבסיפא של התוספתא (בייר, בלן, ספר, ספן) נמצאת גם במשנה שביעית ח: ה' (כמובן שבהקשר של הלכות שמיטה), ובירושלמי על אתר, הלכה ה', מקושר דין הבייר לעניין "מעין של בני העיר".

אולם, קיים גם הבדל בין המקורות, שכן הרשימה שבירושלמי כוללת בעלי תפקידים שמלאכתם נעשית עבור הציבור כולו, בו זמנית²¹, ולא עבור יחיד מסוים, ואילו בבבלי מדובר גם על בעלי מלאכה המספקים שירות אישי לכל אחד מבני העיר בנפרד²², אלא שיכול כל אחד מבני העיר להשתמש בשירותיהם.

20. וכבר פירש כן את הירושלמי במראה הפנים, שלא כפירושו בפני משה, מכח קושיתו על הרמב"ם, יעויין בדבריו שם.

21. הבייר- חופר בורות מים ציבוריים. הסנטר הנו שומר העיר והאיקונומוס (על-פי פירוש המפרשים בבבלי ב"ב סח ע"ב, לרבות המיוחס לרגמ"ה (מהדורת רצ"י לייטנר, ירושלים: תשנ"ט) ולערך) הנו סופר שדות העיר.

22. טבחא- יכול לשחוט ולבדוק רק בהמה אחת בכל רגע נתון. אומנא- יכול להקזי דם או למול אדם אחד בלבד בו זמנית, ספר מתא - אם הכוונה לספר, בוודאי שהוא כאומן, ואם הכוונה לסופר שטרות- אי אפשר לכתוב שטרות לכל בני העיר בבת אחת. לעניין מקרי דרדקי- הרי שעושה מלאכתו רק עבור הורי אותם הילדים היושבים בפניו. באשר לשתלא- הדבר תלוי בעניין מהות מלאכה זו, כמפורט לעיל.